

ПЕРЕДМОВА

У гаремах османських султанів були свої історії кохання. Утім, у хроніках того часу практично немає інформації про їхнє особисте життя, яке свідомо замовчувалося. Такі звичаї мусульман. Через те відомості про султанську родину довелося збирати по крихтах із різних джерел: таємного листування гаремниць, документів їхньої благодійної діяльності, фінансових звітів, а також наукових досліджень турецьких, західноєвропейських і навіть американських істориків-османістів.

Палкі почуття султана Сулеймана до Роксолани (Хюррем) уже 500 років поспіль надихають письменників, поетів, художників, композиторів і кінематографістів на створення неперевершених творів мистецтва. Про це пліткували у XVI столітті на вулицях Стамбула, а європейські послы там збирали й передавали інформацію своїм монархам. Найправдивішим свідченням цього кохання є любовні листи Роксолани, що їх вона надсилала султанові. Ця жінка стала першою рабинею, яку пошлюбив османський правитель.

У Європі Роксолану заслужено почали називати королевою, адже до думки цієї султани дослуховувався закоханий у неї наймогутніший правитель Османської імперії. Крім того, вона, хоч і не мала знатного походження, а проте листувалася з вінценосними особами Угорського, Польського королівств та Ірану, виступаючи з дозволу султана Сулеймана посередником у справах,

що стосувалися мирних перемовин. Заручившись підтримкою доньки Міхрімах, яка стала дружиною великого візира Рустема-паші, Роксолана змогла відстояти інтереси своїх синів, один з яких, рудоволосий Селім, посів османський престол. Жертвою такого возвеличення стала перша фаворитка султана Сулеймана Махідеван та її син Мустафа.

Життєвий шлях Роксолани перейняли наступниці. Тому турецькі історики по праву називають її зачинателькою такого явища, як «Жіночий султанат», коли жінки султанів протягом ста років втручалися у державні справи.

Невістка Роксолани, грекиня Нурбану, не тільки одружилася із Селімом II, а й здобула статус валіде сина Мурада III. Слава «відьми», якою називали Роксолану, котра нібито причарувала султана, дісталася і фаворитці Мурада III, балканській рабині Сафіє: окрім неї, султан 20 років не хотів нікого бачити у своєму ліжку.

Нурбану та Сафіє мали великий вплив на своїх синів, які дослухалися до їхньої думки щодо державних призначень. Вони також провадили активне дипломатичне листування із правителями європейських держав: Венеції, Франції, Англії. За це отримували від сановників, духівництва та послів подарунки й навіть хабарі, бо вважалося, що саме через валіде легше «достукатися» до султанів. Таке втручання жінок у державні справи, на думку багатьох турецьких істориків, призвело до послаблення могутності Османської імперії як у військовому, так і економічному плані.

Влада Сафіє, яку османи ще називали «валіде-падишах», вплинула на подальшу долю правлячої династії. Саме зі смертю її онука Ахмеда I, за якого вона ще на-

магалася втручатися у державні справи, настав час смуту, коли яничари силою скидали з трону султанів.

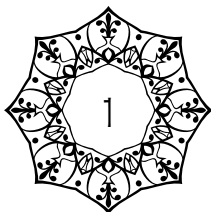
Досягнення могутніх попередниць перевершила фаворитка Ахмеда I, Кьосем, яка стала не лише його законною дружиною, а й валіде двох синів Мурада IV, Ібрагіма I та ще й онука — Мехмеда IV. У тіні її авторитетної особистості загубилися постаті матерів султанів Ахмеда I, Мустафи I й Османа II, яким присвячено окремий розділ книги.

Щоправда, під час боротьби з Хатідже Турхан — матір'ю малолітнього Мехмеда IV, влада його бабусі Кьосем почала слабнути. Згодом, замисливши здійснити палацовий переворот, її не без участі невістки брутално стратили. Відтак 25-річна Хатідже Турхан почала виконувати обов'язки регента за 9-річного сина Мехмеда IV, тобто фактично правила Османською імперією. Проте своїм головним завданням вона вважала знайти самостійного великого візира, який міг би впоратися з державними справами. Ним став Кьопрюлю Мехмед-паша, з приходом якого до влади закінчилася доба правління жінок, що почалася з однієї українки Хюррем (Роксолани), а завершилася іншою — Хатідже Турхан (Надією).

У відблиску доби «Жіночого султанату» минуло життя фаворитки Мехмеда IV, Гюльнуш, яка стала валіде двох султанів Мустафи II та Ахмеда III. Хоч вона і не була їхнім регентом, оскільки її сини зійшли на трон повнолітніми, проте мала вплив на державні справи. До неї дослуховувалися султани, коли йшлося про державні призначення та навіть війну із християнськими державами — Московією та Венецією.

Нагадуванням про «Жіночий султанат», який тривав упродовж XVI—XVII століть, є чимало благодійних

проектів могутніх валіде. Роксолана задля поліпшення життя османів побудувала мечеті, школи, їдальні для бідних, хамами та лікарню. Її приклад наслідувала невістка Нурбану, яка у храмовому комплексі в Ускюдарі відкрила ще й бібліотеку. Кьосем і Хатідже Турхан свою благодійність приправили підприємницьким хистом, зводячи для торговців хани й базари, з яких отримували прибутки для функціонування мечетей та інших соціальних проектів. Скромнішими, але чисельнішими були благодійні проекти Гюльнуш, які також містилися на території Кам'янця-Подільського й Хотина. Тому не дивно, що османи вважали цих жінок берегинями династії.

ГАРЕМ — РОДИНА СУЛТАНА: СТРУКТУРА І ТРАДИЦІЇ

Назва «гарем» походить від арабського слова «харам» і означає — «заборона», «заборонене місце». Так називали жіночу половину султанського палацу, яка містилася у його третьому дворі. За двері гарему не мав права зайти жоден чоловік, окрім султана та служників-євнухів. Останніми були переважно африканці із Судану, яким відтинали статеві органи православні християни з Ефіопії та копти з монастирів Єгипту. Білошкірі євнухи походили з балканських і кавказьких родин, що не могли сплатити джизьє (податок з іновірців). Їх хлопчиками привозили до султанського палацу в Стамбулі, де лікарі-євреї проводили операцію з кастрації, бо закон забороняв це робити мусульманам. Пророк Магомет зауважив: *«В ісламі кастрація можлива тільки у формі посту»*.

Імперія багатіла, зростали вимоги жінок до комфорту, у монарха більшало нащадків. Це стимулювало попит на кастратів. У другій половині XV століття в гаремі працювало 20 євнухів, на початку наступного століття — 40, далі часом і по 600—800.

Серед видів кастрації були позбавлення яєчок, пеніса або всього разом. Євнухам відрізали яєчка до середини XV століття. Тоді ж султан Мехмед II — завойовник

Константинополя, побачив, як мерин покриває кобилу. Відтоді служити до султанського гарему брали тільки чоловіків із повністю видаленими статевими органами.

Для перетворення обирали хлопців, у яких ще не почалося статеве дозрівання. Ідеальним віком вважали 8 років. Жертву прив'язували до столу, орган перетягували мотузкою і різали гострим лезом. Рану припікали розжареним залізом або заливали смолою, у канал для виведення сечі вставляли бамбукову трубочку. Потім дитину на кілька днів закопували по шию в гарячий пісок.

Кизляр-ага султанського гарему. Ф. Сміт. XVIII ст. 54,6 x 38,7 см.
Ельський центр британського мистецтва (США)

Загоєння і нестерпний біль при сечовипусканні тривали кілька місяців. Чимало кастрованих помирало від шоку, втрати чи зараження крові. Серед десяти прооперованих хлопчиків виживав лише один. Тому вартість євнуха була вдесятеро більшою за звичайного раба. Після кастрації чоловіки набували тонкого голосу, жіночних рис і будови тіла, а також довічних проблем із сечовипусканням. Тому про наближення євнуха у гаремі можна було почути здаля, через їдкий аміачний запах, який утворювався внаслідок нетримання сечі. Для того, щоби помочитися, євнухи носили в тюрбанах срібні трубочки, які прикладали до місця відтину пеніса.

За султана Мурада III африканські євнухи отримали при дворі чисельну перевагу та найважливішу роботу: наглядати за гаремом. Вважалося, що вони мають міцне здоров'я, тому можуть довго служити султанові. Та й їхня присутність істотно обмежувала можливість інтимних стосунків із наложницями, бо народження у них чорношкірого малюка одразу ж свідчило про адюльтер з євнухами. Білошкірим кастратам довіряли зовнішній периметр гарему й адміністративні покої султана.

Африканські євнухи мешкали у приміщеннях Нового палацу, який ще має назву Топкапи, тобто «гарматні ворота», поряд із ташликом (двориком), через який пролягав центральний шлях до султанського гарему. Вони займали три поверхи. На першому поверсі, ошатно оздобленому кахлями, були кабінки, відведені під вбиральні, та кімнати із піччю для високого рангу кастратів. На другому в менш презентабельних кімнатах мешкали євнухи-охоронці покоїв гарему, які не мали власних вбиралень, тому сходами спускалися до тих, що містилися поверхом нижче. Найвище, на третьому поверсі, у про-

стих кімнатах мешкали новачки — аджеми. Вони не могли дозволити собі «брататися» зі старшими за рангом євнухами, тому мали власні вбиральні, обладнані, як і на першому поверсі, підлоговим унітазом, що зараз називають турецьким, або «чашею Генуя». Та лише в головного євнуха (кизляр-аги) був персональний сантехнічний пристрій із золоченими кранами, з яких текла холодна й гаряча вода, і навіть свій невеличкий хамам. Такими привілеями користувалися лише султан, валіде й хасекі.

Кизляр-ага мав одночасно доступ до султана і його гарему, передавав усі повідомлення між ними і, таким чином, контролював найважливіший канал комунікації. Він знав усе і був найбажанішим джерелом інформації для європейських послів, від яких отримував чималі хабарі.

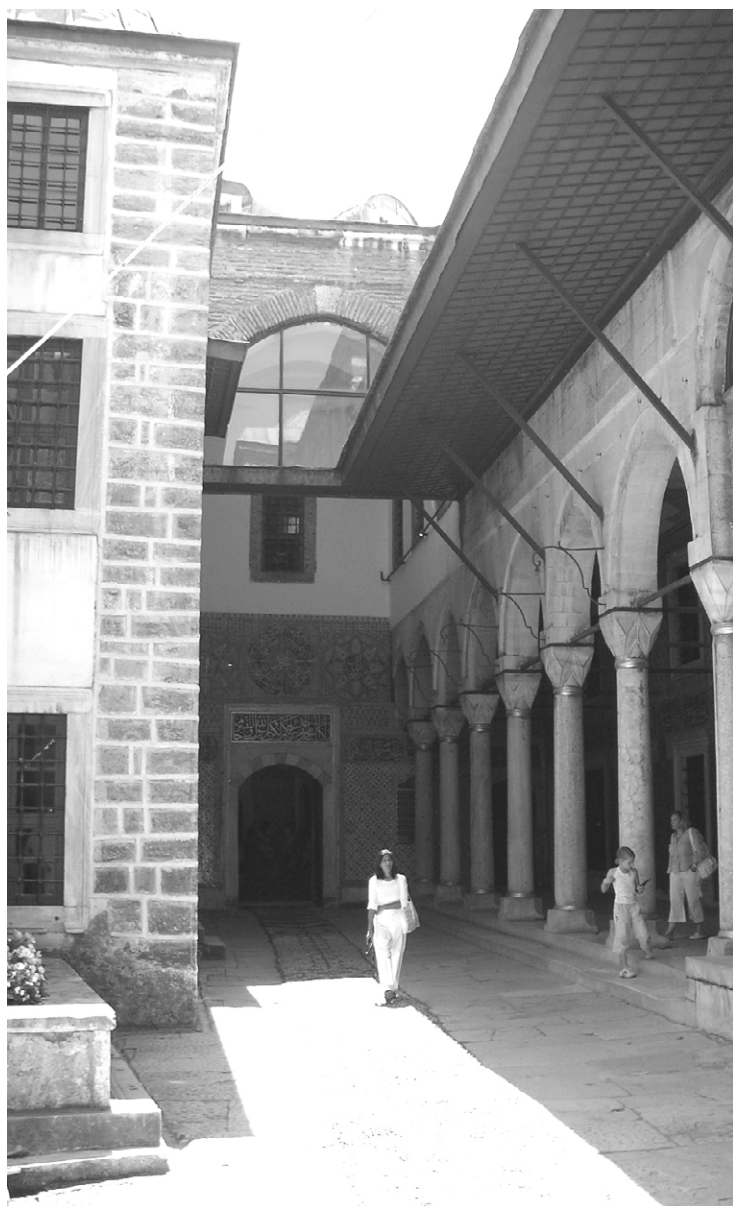
Утім, жодний хабар не міг принести так багато грошей, як доручений начальникам чорних євнухів контроль над вакфами (благодійними фондами), до яких члени султанської родини закладали земельні ділянки та нерухомість, а прибутки від користування спрямовували на добродійні справи. Кизляр-ага пильнував за багатими вакфами, через які імперія фінансувала утримання священних міст Мекки та Медини та кількості мечетей. Керуючи величезною власністю, він щомісяця одержував по 20 тисяч курушів (понад \$1,5 млн) і налагоджував по всій імперії широку мережу корупційних зв'язків, тому мав вплив на державні справи. Таким, наприклад, був Узун Сулейман, кизляр-ага валіде Хатідже Турхан, за протекції якого малолітній султан Мехмед IV призначав підлеглих на високі державні посади.

Попри це, серед головних євнухів були й меценати. Яскравий приклад — босняк Хаджи Мустафа, який став

кизляр-агою в гаремі Ахмеда I. Після кастрації хлопця виховували у Ємені, що дозволило білій людині очолити чорних євнухів. На цій посаді Хаджи Мустафа здобув славу мецената: підтримував поетів, архітекторів та здібних державних службовців. За його сприяння здійснилася мрія 19-річного Ахмеда I про будівництво величної Блакитної мечеті на площі Іподром. На заваді стояв головний муфтій, який застерігав від витрат у часи фінансової кризи, коли всередині країни тривало селянське повстання, а також війни з Іраном та Австрією. Хаджи Мустафа переконав його аргументом, що саме ці складні обставини вимагають умилостивити Аллаха.

Блакитна мечеть стала візитівкою Стамбула. У внутрішньому дворіку можна побачити напис — присвяту султанові Ахмеду I та кизляр-азі Хаджи Мустафі. Вперше в імперській мечеті увічнили ім'я людини, яка не належала до роду правителів.

Головних євнухів, які досягали поважного віку, відправляли на пенсію до Єгипту. Туди ж їх виганяли й у заслання за проступки. Про долю таких євнухів нагадує напис, виведений на стіні першого поверху їхніх помешкань на початку 1600-х і відновлений після пожежі 1665 року головним євнухом Аббасом-агою: *«У наш час та після нас наші брати, гаремні аги (євнухи. — О. Ш.), прислужуючи його величності султану, мають пожертвувати своєму товаришеві, якого звільнили зі служби, три місячні платні. Це давній звичай, якого повинні дотримуватися усі наші товариші...»* Ті ж головні євнухи, які помирали на службі султана, поховані на найпрестижнішому кладовищі Стамбула, поряд із мечеттю прапроносеця пророка Магомеда — Еюба (Абу Еюба аль-Ансарі), який тут загинув під час облоги Константинополя

Ташлик (дворик) євнухів Нового палацу (Топкапи)

у 674—678 роках. Це четверте за значенням священне місце для мусульман.

Султанські гареми поповнювалися українками, грекіннями, албанками, грузинками й черкесками, яких полонили кримські татари або ж османські пірати. Коран забороняє брати в полон мусульманок і утримувати їх як наложниць. Найгарніших християнських і юдейських рабинь султанові зазвичай дарували кримські хани та османські сановники.

Загалом, гарем — не будинок розпусти, а складний механізм співіснування султанської родини, зі своєю ієрархією, де найнижчий рівень посідали новенькі рабині — *аджеми* (у перекладі з турецької — недосвідчені новачки). Їх розміщували в палаці разом з їхніми однолітками в загальних кімнатах гарему, призначених для полонянок. Деякі з цих кімнат були настільки великими, що в них могли перебувати до 100 людей.

Полонянки спали на матрацах, які вдень прибирали та ховали у спеціальні місця. Щоб запобігти небажаним стосункам між молодими наложницями вночі, серед них спали старші жінки, які наглядали за ними. Матраци робили з вовни, тож вони були жорсткими. Усю ніч у кімнатах горіли свічки.

Про те, що в гаремі панувала сувора дисципліна, свідчать і написи на стінах арабською. Гіди у Новому палаці Топкапи помилково стверджують, ніби це рядки любовної поезії. Насправді — сури Корану. Наприклад, над різьбленими мармуровими воротами до приміщень гарему написано: «О, ті, які увірували! Не входьте в чужі будинки, поки не запитаете дозволу і не привітаєте миром їхніх мешканців. Це краще для вас» (сура «Ан-Нур», аят 25). Таким є попередження про те, що стороннім чоловікам сюди — зась!